

VII. K POJMU VEŘEJNÉHO MÍNĚNÍ

§ 24

Veřejné mínění jako fikce ústavního práva – a sociálněpsychologické zrušení tohoto pojmu

„Veřejné mínění“ nabývá různého významu podle toho, zda se jej domáháme jako kritické instance – ve vztahu k normativně vyžadované publicitě výkonu politické a sociální moci, nebo zda slouží osobám a institucím, spotřebním statkům a programům jako receptivní instance – ve vztahu k demonstrativně a manipulativně rozšířené publicitě. Ve veřejnosti si konkurují obě formy publicity, avšak jejich společným adresátem je „jedno“ veřejné mínění. Co tedy představuje samotná tato veličina?

Ani jeden z těchto aspektů publicity a veřejného mínění není úměrný vztahu normy a faktu – tak, jako kdyby šlo o tentýž princip, jehož skutečná účinnost pouze zůstává za účinností vyžadovanou (a v souladu s tím skutečné chování publika za chováním, jež se od něj očekává). Podle tohoto pojetí by bylo třeba sladit ideální veličinu veřejného mínění s jeho reálnou podobou; tak tomu však zjevně není. Funkce publicity – kritická a manipulativní – jsou spíše zřetelně rozdílné. Souvisejí s opačnými společenskými účinky. Obě podoby také stanoví jiné očekávání ve vztahu k chování publika: první, abychom navázali na již uvedené rozlišení, se zaměřuje na veřejné mínění, druhá na mínění neverejné. Ani kritická publicita, včetně svého adresáta, není pouhou normou. Jako ústavoprávně institucionalizovaná norma přece jen určuje důležitou část procedur, k nimž se fakticky váže politický výkon a vyrovnání moci bez ohledu na to, jakou strukturální přeměnou prošla její společenská základna ve srovnání s výchozí pozicí v občanském právním státě.

Tato publicita „existuje“ podobně jako nějaký adresát, který splňuje očekávání takového chování, jež stanovila publicita – jistě to není publikum jako celek, ale přece jen něco, co ho může funkčně nahradit. Jinou otázkou, a tu je třeba rozhodnout empiricky, je otázka, ve kterých oblastech se tyto funkce publicity uplatňují, v jakém rozsahu a za jakých podmínek dnes existuje publikum, které jí přísluší. Na druhé straně není konkurenční podoba publicity včetně *svého* adresáta pouhým faktem; je provázána specifickým sebeporozuměním, jehož normativní závaznost se může, až do určitého stupně, dostat do rozporu i s bezprostředními zájmy „práce s veřejností“. Je příznačné, že toto sebeporozumění si vypůjčuje podstatné prvky právě od svého publicistického protihráče.

Státotvorná a politologická analýza ústavních norem ve vztahu k ústavní realitě masových demokracií sociálního státu musí trvat na institucionalizované fikci veřejného mínění, aniž by přitom toto veřejné mínění mohla bezprostředně identifikovat jako nějakou reálnou veličinu v chování publika občanů. Na nesnáz, která z toho plyne, upozornil Landshut. Na jedné straně znamená fakt, že „veřejné mínění je nahrazeno v sobě neurčenou a náladovou náklonností. Přiklání se na tu či onu stranu v závislosti na určitých opatřeních a událostech. Tato náladová přízeň působí jako neupevněný náklad na plovoucí loď.“¹ Na druhé straně Landshut upozorňuje na to, že ústavní instituce masové demokracie v sociálním státě počítají s intaktním veřejným míněním, protože to je ještě stále jedinou uznanou základnou legitimizace politického panství: „Moderní stát předpokládá jako princip své vlastní pravdivosti su-

1/ Landshut, S., Volkssouveränität und öffentliche Meinung. In: Constantopoulous, D. S./Wehberg, H. (Hg.), *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und die Rechtsphilosophie. Festschrift für Rudolf Laun zu seinem 70. Geburtstag*. Hamburg 1953, s. 583; též Huber, H., *Öffentliche Meinung und Demokratie*. In: *Festgabe für Karl Weber zum siebzigsten Geburtstag 23. Februar 1950*. Zürich 1950, s. 34 nn.; Lohmann, K., *Parlamentarismus und Publizistik*. In: *Tympos für Wilhelm Ahlmann*. Berlin 1952, s. 198 nn.

verenitu lidu, a ta má zase být veřejným míněním. Bez tohoto přičítání, bez substituce veřejného mínění jakožto původu veškeré autority oněch rozhodnutí, která jsou pro všechny závazná, moderní demokracii chybí substance její vlastní pravdivosti.“² Nechceme-li bez naivní víry³ v ideu racionálního utváření panství jednoduše obětovat příkaz⁴ politicky činné veřejnosti, který je implicitně obsažen v ústavních normách, fakticitě veřejnosti, která se rozkládá, nabízejí se v zásadě dvě cesty, jak definovat pojem veřejného mínění.

Jedna se vrací k pozicím liberalismu, který chtěl uprostřed dezintegrované veřejnosti zachránit komunikaci interního okruhu reprezentantů schopných veřejně působit a utvářet mínění, tj. kriticky diskutující publikum uprostřed publika, které pouze souhlasí. „Je samozřejmé, že je mnohem obtížnější utvářet veřejné mínění ze změní hlasů, nejasných mínění a popularizací, jak je šíří masmédiá než z racionální konfrontace různých velkých názorových proudů, mezi nimiž panuje v občanské společnosti spor. Potud je třeba přiznat, že veřejné mínění to má se svým vlastním prosazením mnohem těžší než kdykoli dříve.“⁵ Hennis ovšem tento fakt konstatuje

2/ Landshut, S., Volkssouveränität und öffentliche Meinung, c.d., s. 586.

3/ Tak např. A. Sauvy (Vom Einfluß der Meinung auf die Macht. *Diogenes*, 1957, 14/15, s. 253) píše: „Zdá se, jako by to nejméně nepříjemné přinucení, přinucení k pravdě, bylo přinucením světla – to znamená kontrola – (cestou) zcela osvíceného veřejného mínění.“ Idea racionálního utváření politického panství je zachována; navrhovaný systém úplné publicity „jde dál než klasická dělba moci, protože dělí a rozptyluje samotnou moc“. Toto racionalistické pojetí však zůstává vzhledem k materiálním předpokladům rozvažujícího publika naivní.

4/ Samotné „veřejné mínění“ samozřejmě není ustanovenou normou a potud právním pojmem; systém norem však veřejné mínění implicitně předpokládá jako určitou sociální veličinu, která v souladu s očekáváním funguje ve smyslu určitých ústavních záruk a jednotlivých předpisů publicity.

5/ Hennis, W., *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie. Recht und Staat*, 1957, 200/201, s. 56 n.

jen proto, aby ukázal naléhavost zvláštních opatření, která mají zjednat autoritu a současně poslušnost vůči „náзору, zastávanému relativně nejinformovanějšími, nejinteligentnějšími a nejmorálnějšími občany“⁶ jakožto veřejnému mínění oproti obecně panujícímu mínění. Moment veřejnosti, jenž zaručuje rozumnost, má být zachráněn na úkor svého druhého momentu, obecnosti, jež zaručuje obecnou přístupnost. Kvalifikace, které mohly kdysi soukromé osoby získat ve sféře směny zboží a společenské práce jako sociální kritéria příslušnosti k publiku, se přitom osamostatňují jakožto hierarchické kvality reprezentace, protože s onou základnou již nelze počítat: reprezentaci tohoto druhu již nelze za daných poměrů sociologicky uspokojivě určit.⁷

Jiná cesta vede k pojmu veřejného mínění, který zcela odhlíží od materiálních kritérií jako je racionalita a reprezentace a omezuje se na kritéria institucionální. Tak Fraenkel ztotožňuje veřejné mínění s názorem, který převládá v parlamentu a který je závazný pro vládu: „Pomocí parlamentní diskuse dává veřejné mínění vláde na vědomí svá přání a vláda veřejnému mínění svou politiku“⁸ – veřejné mínění panuje, ale nevládne. Leibholz pokládá tuto kontrapozici vlády s parlamentem, jakožto hlásnou troubou veřejného mínění, za neuspokojivou; politicky činnými smluvními stranami jsou stále strany ve své roli vlády a opozice. Vůle stran je totožná s vůlí aktivního občanstva, takže veřejné mínění reprezentuje příslušná většinová strana: „Jako je v plebiscitní demokracii vůle většiny aktivního občanstva ztotožňována s příslušnou celkovou vůlí lidu, je ve funkčním demokratickém státě se stranickým systémem vůle příslušné stranické většiny ve vládě a parlamentu ztotož-

6/ Tamtéž, s. 25.

7/ Wilson, F. G., Public Opinion and the Middle Class. *The Review of Politics*, 1955, 17, s. 486-510.

8/ Fraenkel, E., Parlament und öffentliche Meinung. In: Berges, W. (Hg.), *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld*. Berlin 1957, s. 182.

ňována s volenté générale.“⁹ Neveřejné mínění získává svou existenci „veřejného“ mínění teprve tím, že je zpracováno stranami. – Obě verze mají na zřeteli fakt, že v procesu vytváření mínění a vůle masových demokracií mínění lidu, jež je nezávislé na organizacích, jimiž je mobilizováno a integrováno, již neplní politicky relevantní funkce. V tom je však zároveň i slabina této teorie; tím, že nahrazuje publikum jakožto subjekt veřejného mínění instancemi, jimž jediným vděčí za schopnost politické aktivity, stává se tento pojem veřejného mínění vlastně neutrálním. O tomto „veřejném mínění“ nelze říci, zda se vytvořilo cestou veřejné komunikace nebo prostřednictvím médií; přičemž opět zůstává nerozhodnuto, zda tímto pojmem máme rozumět pouze zprostředkování masové náklonnosti, jež nemá schopnost sebeartikulace, nebo redukci mínění, které bylo násilně integrováno, je však docela dobře schopné dosáhnout osvěty, na plebiscitní ozvěnu.

Veřejné mínění jakožto fikci ústavního práva již nelze identifikovat v reálném chování samotného publika; ale jeho fiktivní charakter neodstraňuje ani přiřítání k určitým politickým institucím (pokud zcela abstrahuje od roviny chování publika). S pozitivistickým patosem se proto na tuto rovinu vrací empirický sociální výzkum, aby bezprostředně určil, co je „veřejné mínění“. Abstrahuje ovšem naopak od institucionálních aspektů a záhy dospívá k sociálněpsychologickému zrušení pojmu veřejného mínění jako takového.

„Veřejné mínění“ bylo problémem již pro liberalismus poloviny 19. století, v poslední čtvrtině století se však jako problematická veličina dostává do obecného povědomí. V pojednání *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung* z r. 1879 se pozdněliberální rezignace projevuje takto: „Tak se v současnosti staly novost faktů a potřeba změny natolik rozhodujícími, že mínění lidu po-

9/ Leibholz, G., Strukturwandel der modernen Demokratie, c.d., s. 94.

strádá pevnou oporu v dějinné tradici ..., stejně jako onu účinnou vlastní přípravu v myšlenkových dílnách velikánů, kteří věřili v zásady a přinášeli jim jakoukoli obět. To, co bylo před sto lety, jak současníci věřili, ve společnosti principem, jenž byl pro jedince závazný (totiž veřejné mínění), se během doby změnilo v heslo, jímž je pohodlné a nechápavě spoustě lidí nabídnuta výmluva, jak se vyhnout duševní práci.¹⁰ Již o pět let dříve Schäffle charakterizoval veřejné mínění jako „beztvarou reakci mas“ a definoval je jako „výraz názorů, hodnotových soudů či volních sklonů obecného nebo nějak speciálního publika“.¹¹ Tím bylo zlomeno normativní kouzlo, jímž tento pojem obestřela teorie státu – veřejné mínění se stává předmětem sociálněpsychologického bádání. Nejprve jej podrobně analyzuje Tarde jakožto „masové mínění“,¹² pak je odděleno od funkční souvislosti politických institucí a zbaveno svého charakteru „veřejného“ mínění; je pokládáno za produkt komunikačního procesu uvnitř mas, jenž není ani vázán zásadami veřejné diskuse, ani vztažen k politickému panství.

Když teoretikové státu pod dojmem fakticky fungující vlády lidu – jako Dicey v Anglii či Bryce v USA¹³ – zachovávali tuto souvislost pojmu veřejného mínění, samozřejmě již sociálněpsychologicky reflektovaného, vy-

10/ Holtzendorff, F. von, *Wesen und Wert der öffentlichen Meinung*. München 1879, s. 91 n.; srv. Hölzen, E., *Wandel und Begriff der öffentlichen Meinung im 19. Jahrhundert*. Disertační práce. Hamburg 1958.

11/ Schäffle, A., *Bau und Leben der sozialen Körpers*. Bd. V. 2. Aufl. Tübingen 1896, s. 191.

12/ Tarde, G., *L'Opinion et la Foule*. Paris 1901.

13/ Dicey, A. V., *Law and Public Opinion in England*. London 1905; Bryce, J., *The American Commonwealth*. New York 1889 (něm. týž, *Amerika als Staat und Gesellschaft*. Leipzig 1924). V Bryceově duchu je vedeno slavné zkoumání A. L. Lowella: *Public Opinion and Popular Government*. New York 1913. Také on zdůrazňuje: „Aby bylo veřejné mínění hodno svého jména, aby bylo v demokracii vhodnou motivační silou, musí být skutečně veřejné; lidová vláda je založena na předpokladu veřejného mínění tohoto druhu.“ Tamtéž, s. 5.

stavovali se výtce nedostatečné empirické spolehlivosti. Typickým příkladem je raná kritika A. F. Bentleye, který postrádá „kvantitativní analýzu veřejného mínění z hlediska různých složek populace“, totiž „zkoumání relevantních detailů, o něž pod pláštíkem veřejného mínění skutečně jde každé skupině lidí, s důrazem na dobu, místo a okolnosti jako na klíčové místo zprávy“. Bentleyova teze tedy zní: „Neexistuje žádné veřejné mínění ... žádná činnost reflektující nebo reprezentující činnost skupiny či řady skupin.“¹⁴

Public opinion se stalo titulem sociálněpsychologické analýzy skupinových procesů, která svůj předmět určuje takto: „... veřejné mínění se týká postoje lidí k problému, který se jich týká jako členů stejné sociální skupiny.“¹⁵ Definice zřetelně prozrazuje, co muselo být pozitivisticky vyloučeno z historického pojmu veřejného mínění po desetiletích teoretického vývoje a především empiricko-metodologického pokroku. Nejprve bylo public, jakožto subjekt veřejného mínění, ztotožněno s mass, pak s group, jakožto sociálněpsychologickým substrátem komunikačního a interakčního procesu dvou či více individuů. „Skupina“ abstrahuje od rozmanitosti sociálních a historických předpokladů, abstrahuje také od institucionálních prostředků, a tím spíše od spleti společenských funkcí, které byly kdysi určující pro specifické propojení soukromých osob v politicky diskutující publikum. – Neméně abstraktně je chápáno samotné „mínění“. Opinion je zprvu ještě identifikováno s „projevem, který se týká sporné záležitosti“,¹⁶ později s „projevem postoje“¹⁷

14/ Citováno podle: Palmer, P. A., *The Concept of Public Opinion in Political Theory*. In: Berelson, B. R./ Janowitz, M. (eds.), *Public Opinion and Communication*, c.d., s. 11.

15/ Doob, L. W., *Public Opinion and Propaganda*. New York 1948, s. 35; podobně: Powell, N. J., *Anatomy of Public Opinion*. New York 1951, s. 1 nn.

16/ Albig, W., *Public Opinion*. New York 1938, s. 3.

17/ Ogle, M. B., *Public Opinion and Political Dynamics*. Boston 1950, s. 48.

a pak se samotným „postojem“.¹⁸ Nakonec už mínění ani nemusí mít schopnost verbálního projevu; zahrnuje nejen zvyklosti projevující se nějak v představách, ono mínění určené náboženstvím, obyčejí, mravy a pouhým „předsudkem“, proti kterému bylo v 18. století kriticky postaveno veřejné mínění, – nýbrž přímo způsoby chování. Atribut veřejnosti si nějaké takové mínění získává pouze díky svému spojení se skupinovými procesy. Pokus určit veřejné mínění jako „soubor individuálních mínění“¹⁹ je brzy korigován na základě analýzy skupinových vztahů: „... potřebujeme pojetí toho, co je s ohledem na skupinu jak základní či hluboké, tak i společné.“²⁰ Někaké skupinové mínění je pokládáno za „veřejné“ tehdy, jestliže se subjektivně prosadilo jako převládající mínění: jednotlivý člen skupiny má určitou (pokud možno mylnou) představu o důležitosti svého mínění a svého chování, totiž o tom, kolik ostatních členů a kteří sdílejí nebo odmítají zvyky či názory, jež zastává on sám.²¹

Tou dobou již Lazarsfeld důrazně poukázal na to, že sociálněpsychologický pojem veřejného mínění byl příliš draze vykopen vyloučením všech podstatných sociologických a politologických momentů; na několika příkladech tento pojem konfrontuje s pojmem tradiční politické teorie,²² aby se pak ovšem spokojil s pouhým postulátem „klasicko-empirické syntézy“.²³ První krok tímto

18/ Doob, L. W., *Public Opinion and Propaganda*, c.d., s. 35: „V tomto smyslu se může zdát, jako by veřejné mínění existovalo vždy, když lidé mají nějaké postoje.“

19/ H. L. Child, citováno podle: Powell, N. J., *Anatomy of Public Opinion*, c.d., s. 4.

20/ Hyman, W. H., *Towards a Theory of Public Opinion*. *Public Opinion Quarterly*, 1957, 1, s. 58.

21/ Hofstätter, P. R., *Psychologie der öffentlichen Meinung*. Wien 1949, s. 53 nn.

22/ Srv. k tomu: Minor, D. W., *Public Opinion in the Perspective of Political Theory*. *Western Political Quarterly*, 1960, 13, s. 31-44.

23/ Lazarsfeld, P. F., *Public Opinion and Classical Tradition*. *Public Opinion Quarterly*, c.d., s. 39 nn.

směrem nicméně znamená rozšíření pole zkoumání skupinové dynamiky na instituce veřejného mínění, totiž na vztah masmédií a procesů spjatých s míněním. Typickou ukázkou toho, nakolik tato zkoumání komunikační struktury zachycují spíše psychologické vztahy než institucionální poměry, je teorém „komunikace ve dvou stupních“, který je sám o sobě zajímavý.²⁴ K důležitějšímu kroku na cestě k požadované syntéze klasického pojmu veřejného mínění a jeho sociálněpsychologického surrogátu dochází až s připomínkou dosud potlačeného vztahu k instancím politického panství. „Veřejné mínění je korelátem panství ... něco, co politicky existuje pouze v určitých vztazích mezi režimem a lidem.“²⁵

Avšak stejně jako pojem veřejného mínění, který se váže na instituce politického výkonu moci, příliš nezasahuje do dimenze neformálních procesů komunikace, tak ani pojem veřejného mínění, který se sociálněpsychologicky redukoval na skupinové vztahy, nenavazuje na onu dimenzi, v níž tato kategorie kdysi rozvinula svůj strategický význam a v níž právě jako fikce ústavního práva nadále vede odloučenou existenci, kterou sociologové neberou dost vážně.²⁶ Jestliže už je subjekt veřejného mínění jednou redukován na veličinu, která je neutrální vůči rozdílu mezi veřejnou a soukromou sférou, totiž na skupinu – a dokumentuje tak strukturální přeměnu, neposkytuje však její pojem; a jestliže je samotné veřejné mínění rozpuštěno ve skupinovém vztahu, který je neutrální vůči rozdílu mezi rozumnou komunikací a iracionální konformitou, pak může být i vztah skupinových mínění k veřejné moci artikulován už jen v rámci jakési pomoc-

24/ Souhrnně viz stejnojmennou stat E. Katze v *Public Opinion Quarterly*, c.d., s. 61 nn.; srv. též týž/Lazarsfeld, P. F., *Personal Influence*. Glencoe 1955.

25/ Schmidtchen, G., *Die befragte Nation*, c.d., s. 255.

26/ Srv. Schelsky, H., *Gedanken zur Rolle der Publizistik in der modernen Gesellschaft*. In: týž, *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf 1965, s. 310 nn.

né vědy podporující správu: „Podle toho by se,“ – k této definici vede Schmidtchenův pokus – „jako veřejné mínění měly označovat všechny způsoby chování libovolných skupin obyvatelstva, které jsou s to měnit nebo také konzervovat struktury, praktiky a cíle vlády.“²⁷ Takovýto pojem natolik ignoruje intenci politicky činné veřejnosti, k níž se nadále vztahuje demokratický příkaz veřejnosti sociálního státu, že v případě jeho aplikace v empirickém výzkumu by nebylo možné prokázat ani jeho neexistenci. Veřejné mínění totiž určuje jako jakousi třetí plochu, na níž může vzniknout odpor proti vládní a správní praxi a kterou lze v souladu s výsledky a doporučeními výzkumu mínění diagnostikovat a vhodnými prostředky manipulovat. Tyto výsledky a doporučení totiž „zmocňují vládu a její orgány, aby jednaly s ohledem na realitu, která je konstituována reakcí těch, jichž se daná politika především dotýká. Úkolem výzkumu veřejného mínění je provádět spolehlivé sondy do této reality jako zpětnou vazbu grémií a institucí, jejichž funkcí je ... uvést chování obyvatelstva do souladu s politicky stanovenými cíli“;²⁸ a autor podává důkaz svého tvrzení.²⁹ Veřejné mínění je od počátku definováno z hlediska oné manipulace, s jejíž pomocí se ti, kdo politicky vládou, musejí vždy pokoušet „sladit dispozice obyvatelstva s politickou doktrínou a strukturou, s typem a výsledky pokračujícího rozhodovacího procesu“.³⁰ Veřejné mínění zůstává objektem panství i tam, kde jej nutí k ústupkům či reorganizacím; není vázáno ani na pravidla veřejné diskuse, nebo na formy verbálního projevu obecně, ani se nemusí zabývat politickými problémy či dokonce být adresováno politickým instancím.³¹ Jeho vztah k panství

27/ Schmidtchen, G., *Die befragte Nation*, c.d., s. 257.

28/ Tamtéž, s. 149.

29/ Tamtéž, s. 149 nn.

30/ Tamtéž, s. 265.

31/ V tomto smyslu viz Noelle E., *Die Träger der öffentlichen Meinung*. In: Löffler, M. (Hg.), *Die öffentliche Meinung*, c.d., s. 25 nn.; srv. zvl. příklad na s. 29.

vzniká tak říkajíc za jeho zády: „soukromá“ práni vlastnit auta a ledničky spadá, stejně jako všechny ostatní způsoby chování libovolných skupin, do kategorie „veřejného mínění“ jen tehdy, jsou-li podstatné pro vykonávání vládních a správních funkcí sociálního státu.³²

§ 25

Pokus o sociologické vysvětlení

Materiál, který je předmětem výzkumu veřejného mínění – libovolná mínění libovolných skupin obyvatelstva –, se nekvalifikuje jako veřejné mínění už jen tím, že se stává látkou politicky relevantních úvah, rozhodnutí a opatření. Zpětná vazba skupinových mínění definovaných v kategoriích empirického výzkumu, ať už na vládní nebo správní procesy, nebo na politické vytváření vůle ovlivněné demonstrativně nebo manipulativně rozvíjenou publicitou, nemůže překonat propast mezi veřejným míněním jakožto fikcí ústavního práva a sociálně-psychologickým zrušením jeho pojmu. Historicky smysluplný pojem veřejného mínění, který by normativně vyhovoval nárokům ústavy sociálního státu a byl by teoreticky jasný a empiricky identifikovatelný, lze získat pouze ze strukturální přeměny samotné veřejnosti a z dimenze jejího vývoje. Konflikt mezi oběma podobami publicity, který charakterizuje dnešní politickou veřejnost, je třeba brát vážně jako měřítko procesu demokratizace v sociálněstátně ustavené industriální společnosti.³³ Neveřejných mínění je bezpočet a „jedno“ veřejné mínění je ve skutečnosti fikcí; nicméně je třeba trvat na pojmu veřejného mínění v komparativním smyslu, protože ústavní realitu sociálního státu je nutno chápat jako proces, v jehož průběhu se realizuje politicky činná veřejnost, totiž výkon sociální moci a politického

32/ K tomuto pojetí kriticky srv. Zweig, F., *A Note on Public Opinion Research*. *Kyklos*, 1957, X, s. 147 nn.

33/ Tamtéž, s. 252 n.